

UOT 94.

XVI-XVII YÜZİLLİKLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI

¹BAYRAMOV ZABİL HƏSRƏT oğlu

²BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, 1-professor

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2-professor

Açar sözlər: Təbriz, səyyah, vəqf, ipək, kənd təsərrüfatı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra elmin bütün sahələrində olduğu kimi, tarix elminin inkişafına da xüsusi diqqət ayrıldı. Tariximizin bütün dövrləri sırasında orta əsrlər tariximizin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görüldü. Tədqiqatçı N.V.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, “görülmüş bu işlərin həmçinin bizim tarixçi alimlərimizin çox vacib vəzifələrindən birincisi ölkəmizin və xalqımızın keçmişi ilə bağlı məsələlərin xarici tarixşünaslıq elmində işıqlandırılması sahəsində özünə geniş yer tutmuş səhv, yalan baxışların və müddəaların əsassız olduğunu açıb göstərməkdən ibarətdir”. [1, s.41].

Ağqoyunlu şahzadələri arasında hakimiyyət üstündə gedən siyasi çəkişmələrə son qoyulması, XVI yüzilin başlanğıcında yenidən Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəz ətrafında birləşdirilməsi, güclü dövlət idarəçiliyinin formalaşdırılması nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladı. Şah I İsmayıl (1501-1524) və Şah I Təhmasibin (1524-1576) vergilərin azaldılması və bəzilərinin ləğv edilməsi tədbirləri, Şah I Abbasın (1587-1629) iqtisadi sahədəki islahatları və düzgün iqtisadi siyasəti imperiya miqyasında təsərrüfatın inkişafını stimullaşdırdı. [2, s.18]

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatının əsas sahələri kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıqdan ibarət idi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Azərbaycan Şərqdə kənd təsərrüfatının inkişafına və bu sahədə əmək məhsuldarlığının artım səviyyəsinə görə qabaqcıl ölkələrdən biri olmuşdur [3, 362]. Dövrünün məşhur tarixçisi və coğrafiyaşünası Həmdullah Mustovfi Qəzvinin yazdığına görə hələ XIV əsrdə Təbriz və Təbrizin əhatəsində çoxlu bağlar, tarlalar vardı. Bu bağlar, tarlalar başlanğıcını Səhənd dağından götürən Mehranrud çayından çəkilmiş arxlar və bu zaman dövrün varlı adamları tərəfindən çəkdirilmiş 900 kəhriz suyu ilə suvarılırdı. Təbrizin Rey darvazası yanındakı Zahid və Nərmian darvazası yaxınlığındakı Zəfərani adlı kəhriz istisna olmaqla digər kəhrizlər və çaylar üzərində sahibkarlıq hüququ dövlətə və iri mülkiyyətçiyə aid idi. Rəşidi adlı kəhrizin suyunun iki danqından (1 danq - əmlakın altıda bir hissəsi) əhali ödənişsiz istifadə edirdi. Müəllif çay suyunun kəhriz suyundan, kəhriz suyunun isə quyu suyundan faydalı olduğunu yazır. [4, s.87] 1647-ci ildə Azərbaycana gələn Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi Təbriz və onun ətrafında yüz kəhriz, çoxlu su arxlarının olduğunu bildirir. O yazır ki, başlanğıcını Səhənd dağından alan altı kiçik çay Təbrizə doğru axır. Şəhərin daxilində və xaricində yüz kəhriz, yeddi min su quyusu, yeraltı su arxları vardır. [5, s.23-24,26] Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də burada əkinlərin suya olan ehtiyacını ödəmək üçün kəhrizlərin, su quyularının olduğunu, lakin kəhrizlərin bir çoxunun yararsız vəziyyətə düşdüyünü bildirir. Həmin mənbədən aydın olur ki, səksən il ərzində Təbriz və ətrafında təkcə dörd yüz kəhriz dağılmışdır. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatı xeyli tənəzzül etmiş və məhsuldarlıq azalmışdır. [3, s.362-363]

Dövlət büdcəsinin əsas gəlir qaynağı olan kənd təsərrüfatı suvarma sisteminin təşkilinin vəziyyətindən asılı olduğuna görə dövlət səviyyəsində müharibələr və təbii fəlakətlər zamanı dağılmış suvarma qurğuları dərhal bərpa edilir, yeni süni suvarma şəbəkələri də yaradılır. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əkinçilik təsərrüfatı üçün bütün yararlı torpaqlarında təsərrüfatın

inkişaf etdirilməsi Şah I İsmayıldan sonra, xüsusilə Şah I Təhmasib, Şah I Abbas və Şah II Abbasın (1642-1666) diqqət mərkəzində olub, onların aqrar siyasətlərinin başlıca istiqamətini təşkil etmişdir. Şah I Təhmasib İsfahan ətrafındakı geniş ərazini əhatə edən münbit torpaqların su təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi layihə hazırlatdırır. Bu layihəyə əsasən Zayəndərud çayına daha yaxın olan çaydan su kanalı çəkilməli idi. Bu layihə Şah I Abbas və Şah II Abbasın da diqqətini cəlb etsə də, onlar onu həyata keçirə bilməmişdilər. Ancaq Şah I Təhmasib Zayəndərud çayının suyunu İsfahan ətrafındakı təsərrüfatlar arasında bölməyə müvəffəq olmuşdur. Şah I Abbas da bu çayın qarşısında bəndlər tikdirib yeni suvarma şəbəkəsi yaradaraq İsfahan ətrafında bağlar saldırır. Şah II Abbas isə 1655 və 1658-ci illərdə qeyd olunan çayın qarşısında iki bənd inşa etdirib dəryaçalar yaratdırır. Bu dəryaçalar və Zayəndərud çayının əlverişli axarlarından İsfahanın ətraf təsərrüfatlarına yeni su arxları çəkdirir. [6, s.73, 92; 7, s.64,141] İsfahanla yanaşı, ölkənin digər bölgələrində də süni suvarma qurğularının təşkili nəticəsində demək olar ki, imperiyanın bütün bölgələrində dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, paxla, darı, mərci, noxud, küncüd əkirdilər. Evliya Çələbi təkcə Təbriz ətrafındakı əkin sahələrində yeddi növ iri dənəli buğda, paxla, arpa yetişdirildiyini yazırdı. [5, s.26]

Səfəvi dövləti XVI-XVII əsrlərdə öz ipəyi ilə məşhur idi. Bu sahənin inkişafı üçün ölkənin münbit torpaqlarında tut ağaclarının əkilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

İngiltərəli Entoni Cenkinson 1561-1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuş və Şirvan haqqında qeyd etmişdir: «...Ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəş adlanır... Onun ətrafında hər yerdən çox barama istehsal olunur, türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər ticarət üçün bura axışib gəlirlər. Bu dövlətdən bir çox yaxşı keyfiyyətli və zəruri mallar almaq olar. Qoz və fındıq, pambıq parça, zəy, bu ölkənin təbii məhsulu olan barama, ədviyyat və ətir-boya mallarının demək olar, bütün növlərini və nisbətən az miqdarda Şərqi Hindistandan gətirilən bir sıra başqa malları buradan almaq olar. Ancaq ölkənin başlıca ticarət malı, bol istehsal edilən çox çeşidli baramadır». [8, s.128; 9, s.111-112] İngilis taciri Artur Edvards 1566-cı ildə ingilis ticarət kompaniyasına yazdığı məktubda Şirvandan on bir tay ipək aldığını bildirirdi. [10, s.19] Onun məktubundan aydın olur ki, kəndin alqı-satqı ilə məşğul olan varlıları şəhər bazarlarında ipəyi özləri satırdılar. İpək ticarəti vasitəsi ilə də Azərbaycan bazarlara qoşulurdu.

Holşteyn elçiliyinin katibi Adam Oleari ipək ticarəti ilə məşğul olanların çoxunun varlı adamlar olduğunu bildirməklə bərabər, həm də qeyd edir ki, burada XVII yüzilin 30-cu illərində ildə on-on iki min tay ipək əldə olunurdu. Onun üç min tayı Şirvanda, iki min tayı isə Qarabağda istehsal olunurdu. [11, s.791]

Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında pambıq əkilməsinə də xüsusi önəm verilirdi. Həmdullah Qəzvini hələ XIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan, Beyləqan, Marağa, Mərənddə pambıq yetişdirildiyini bildirmişdir. Digər səyyah Riçard Uels də 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş və burada «pambıq ağacı» becərildiyini qeyd edərək yazırdı: «Səfəvilər dövlətində pambıq olduqca çoxdur, özü də lap yaxşısındanır... Bu ağacın toxumu noxud boydadır... ölkənin bir çox vilayətlərində bitir». [10, s.37-38] Övliya Çələbi isə Naxçıvanda pambığın 7 növünün (zaği, munlayı, zəfəranı, ləli, xas, bəyaz) yetişdirildiyini qeyd etmişdir. Səyyaha görə, Təbriz, Marağa, Xoyla yanaşı, Abşeronda da pambıq əkilirdi. [5, s.12, 26, 39, 47, 68]

Bağçılıq və bostançılıq da çox geniş yayılmışdı. Münbit torpaqlarda dadlı meyvələr yetişdirilirdi. Mərənd, Xoy meyvə bağlarından bəhs edən Alessandri yazır ki, dünyanın başqa ölkələrində Azərbaycandakı kimi dadlı meyvələr yoxdur. Adam Oleari isə təbrizi, kəsəyi adlanan üzüm növlərinin Təbriz və Ordubadda yetişdirilməsi haqqında yazır ki, bu növ üzümlərə dünyanın başqa yerlərində rast gəlmək olmaz. [11, s.756] Övliya Çələbi Təbrizdə nəcəm-xələf, peyğəmbəri, səbət milani, nəcmi əhmədi, xırda, razeqi, məleki, təbərzed, cəzireyi məcidəddin, armudu-zənanə adlanan armud, üzüm və digər meyvələrin olduğunu qeyd etmişdir. [12, s. 254]

Ölkənin bürütün ərazilərində tək üzüm deyil, həmçinin nar, alma, qoz, armud, ərik, şaftalı, əncir, gavalı da yetişdirilirdi. Azərbaycan bağlarında olan məleykə armudunun görünüşünə görə

limona bənzədiyini Adam Oleari xüsusi qeyd edirdi. Bu növlə yanaşı, “Azərbaycanda nəcmi-xələf, pəyğəmbəri, meylan adlanan armudlar da yetişdirilirdi”. [11, s.756] İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Dizmar ölkəsinin Araz çayı sahilindəki kəndlərinin ucu-bucağı görünməyən cənnətə bənzər bağlarından dərilən üzüm, nar və başqa meyvələr Sirvan, Aran, Gürcüstanda satılır. [13, s.756]

Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi torpaq münasibətlərinə də müəyyən dəyişiklik gətirdi. Torpaq münasibətlərinin məzmunu başlıca olaraq iri torpaq sahibliyi ilə yanaşı, xırda kəndli təsərrüfatlarının varlığı ilə bağlı olub torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququnun Şərqdə müsəlman hüququna əsaslanan 5 növü mövcud olmuşdur:

1. Dövlət, yaxud divan, daha dəqiq xəzinə torpaqları - *əraziyi-divan*;
2. Şah sülaləsinin şəxsi mülkləri – *xassə, xassə-yişərifə*;
3. Dini müəssisələrə bağışlanmış torpaqlar – *vəqf* (müsəlman və xristian dini müəssisələrinə bəxş edilən ev, dükan, sənətkar emalatxanası, karvansaray və sair əmlaklar da bu adla ifadə edilir);
4. Xüsusi sahibkar torpaqları – *mülk, yaxud ərdabi*;
5. Kənd icmalarının mülkiyyətində olan torpaqlar – *camaat-i deh*. [14, s.78-79]

Şah I Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar və aqrar siyasəti, Şah II Abbas dövründə də davam etdirilmiş, torpaq sahibkarlığı kateqoriyaları arasında nisbət xeyli dəyişmişdi. Bu dəyişiklik daha çox şah sülaləsinin xüsusi domen (xassə, xalisə) fondunun görünməmiş dərəcədə və divan əmlakının isə qismən genişlənməsi ilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Hələ Şah I Abbasın dövründə bir çox əyalətlər və mahallar xassə əmlakına çevrilmişdi. A.K.Ləmbton yazır ki, ölkə torpaqlarının xassəyə çevrilməsi siyasəti II Abbas dövründə özünün zirvəsinə çatmış, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan domen əmlakı tərkibinə daxil edilmişdi. Ancaq hansısa bir əyalət və mahalın xassə əmlakı tərkibinə daxil edilməsi çox hallarda müvəqqəti olurdu. Şah II Abbasdan sonra məmləkət torpaqlarının xassəyə çevrilməsi xətti tədricən üstünlüyü itirir. [15, s.135] Ancaq A.K.Ləmbtonun sonuncu fikrini Engelbert Kempferin bu barədə verdiyi məlumatlar təkzib edir. Onun yazdığına görə XVII yüzilliyin 80-ci illərində Mazandaran, Gilan, İsfahan, Kaşan, Yəzd, Qum, Savə Lar, Şirazla yanaşı, məşhur olmayan bir çox mahallar da xassə əmlakı idi. [16, s.111] Səfəvi şahlarının imperiya miqyasında domenləri və bir çox mülklərin əvvəlki sahibkarlarının əlindən alıb xassə əmlakının tərkibinə daxil etmələri, soyurqal verilməsini məhdudlaşdırmaları onların aqrar siyasətinin başlıca istiqamətlərindən olub mərkəzdənqaçma hallarının qarşısının alınması, mərkəzləşdirilmiş dövlətin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Şah I Abbasa qədər Sultan Məhəmməd Xudabəndənin (1577-1587) dövründə Təbriz hakimi Əmir xan Türkmənin əmlakı müsadirə edilib (1584) xassə əmlakı tərkibinə daxil edilmişdi. Özü isə Qəhqəhə həbsxanasına salınmışdı. [17, s.122]

Mülki və hərbi qulluqçulara ömürlük və ya irsi mülklər verilirdi. Bu mülklər dövlətə məxsus torpaqlardan soyurqal, tiyul adı ilə ayrılırdı. Soyurqal da iqtə torpaq sahibliyində olan xüsusiyyətlərə malik olmaqla irsi idi. Lakin iqtədan fərqli olaraq soyurqal sahibinin torpaq üzərində sahibkarlıq hüququ hakimiyyətə keçən hər yeni hökmdar tərəfindən fərmanla təsdiq olunmalı idi. Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi “soyurqal sahibi inzibati-hərbi xidmətdə olmaqla, istənilən anda şah ordusuna müəyyən sayda atlı və piyada döyüşçü verməli idi. Soyurqal sahiblərinə maaf, yəni vergi imtiyazı verilirdi. Bu imtiyaz soyurqal sahibini dövlət vergisindən azad etmirdi. Ancaq soyurqal ərazisində bütün vergilərin toplanmasını onun ixtiyarına verir, soyurqalın maliyyə işlərinə dövlətin qarışması üzərinə yasaq qoyurdu. Soyurqal ərazisi iqtədan geniş olurdu. Soyurqal sahibinə məhkəmə-inzibati hüquqlar da verilirdi. Soyurqal sahibi ona verilən ərazinin mülki, məhkəmə-inzibati, hərbi idarələrinə başçılıq edirdi”. [18, s.85-86]

Vəqf əmlakı olduqca genişlənməmişdi. Geniş torpaq sahələri ilə birlikdə vəqf əmlakına kəhrizlər, dükanlar, rastabazarlar, sənətkar karxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar, hamamlar və s. daxil idi. Vəqflər vəqfi ammə və vəqfi xassədən ibarət iki hissəyə bölünürdü. Vəqfi xeyri birinci hissəyə aid olub gəliri ümum üçün nəzərdə tutulan vəqflər vəqfi ammə hesab edilir. [19, s.46]

Gəliri xüsusi məqsədə sərf edilən vəqflər vəqfi xassə olub, vəqfi əhli, vəqfi övlad, vəqfi boqal mütəhərrikə də bu qəbildəndir. [19, s.40-44]

Vəqf institutunun əsas mahiyyətini meydana gəlidiyi ilk gündən sahibkarların tərənən və tərənəmz əmlakları üzərində mülkiyyətçilik hüquqlarını qoruyub saxlamaları və əbədiləşdirmələri təşkil etmişdir. Əmlakını vəqf edən şəxs vəqf əmlakını idarə etməyə vəzifədar olan mütəvəlli vəzifəsini ya öz ixtiyarında saxlayır, ya da övladlarına tapşırırdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində Mir Fəzlullah Şəhristani sahibi olduğu külli miqdarda əmlak və mülkiyyəti vəqf edib mütəvəlliliyi bu zaman Qəzvin vəziri olan böyük oğlu Mirzə Əbdülbaqiyyə həvalə etmişdi. Bu zaman bir müddət İsfahan vəziri olmuş Mirzə Əbülfütuh isə vəzifədə olduğu müddətdə artırdığı mülkiyyətini vəqf kimi sənədləşdirmişdi. [20, s.346, 350]

Səfəvi dövlətinin idarə quruluşunda xüsusi yeri və rolu olan ali ruhani idarəsinə (divan-ül-sədarə) başçılıq edən sədrilər ölkədəki vəqf əmlaklarını qoruyur, onların gəlirinə nəzarət edir və həmin vəsaiti şahın göstərişi, vəqf edən şəxsin şərti əsasında xərclənirdi. Ayrı-ayrı vəqflərin idarə strukturundakı məmurlar – mübaşirlər, mütəvəllilər, vəzirilər, nazirlər, mustoufilər və qulluqçuları da sədrilər təyin edirdilər. [19, s.46] İsgəndər bəy Münşi də yazır ki, vəqflərin idarə olunması işinə yüksək dərəcəli və pəhrizkar seyidlərdən olan sədrilər rəhbərlik edirdi. [20, s.312]

Vəqflərin xüsusi vergi və məhkəmə imtiyazları vardı. Vəqflər xüsusi qaydalarla idarə olunur, onlardan dövlət vergiləri yığılmırdı. Onların toxunulmazlıq hüququ var idi. Vəqf əmlakı satıla və bağışlanıla bilməzdi. Lakin vəqf torpaqları 99 il müddətinə icarəyə verilə bilərdi. Məscid, mədrəsə, xanəqahların vəqfləri vəsiyyətlərlə ayrılan mülklərin hesabına genişlənirdi. Vəqf institutu Şah I Abbasın dövründə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bu zaman vəqf torpaqları daha da artmışdı. 1606-1607-ci illərdə Şah I Abbas özünün dəyəri 100 min şah tüməni və illik gəliri yeddi – səkkiz min tümən olan torpaqlarını, İsfahan və ətrafındakı binalarını «On dörd məsumə» (Həzrəti Məhəmməd, Həzrəti Fatimə və 12 imam) vəqf edir. Onların mütəvəlliliyini özünə və özündən sonra gələn sultanlara, yəni hakimiyyətə keçən xələflərinə məxsus edir. [13, s.760-762] Şah II Abbas dövründə bu vəqfin illik gəliri 13-14 min tümənə çatmışdı ki, bunun 700 tüməni hər il Mədinədə sakin olan Bəni Hüseyni seyidlərinə göndərilirdi. [7, s.76]

Vəqfləri şəriət ehkamları üzrə tərtib edilmiş vəqfnamə əsasında ali ruhani idarəsi tərəfindən şahın xüsusi fərmanı əsasında təyin edilən mütəvəlli idarə edirdi. Vəqfin gəlirinin onda bir hissəsi toulıyyəət haqqı adı ilə məvacib müqabilində mütəvəlliyyəətə ödənilirdi. [19, s.45] Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində dövrün mötəbər seyidlərindən olan məşhur fəqih Mir Əbdülvəli “İmam Rzanın yüksək məqamlı mübarək astanasında “toulıyyəət” məmur oldu”. [20, s.319] Burada “toulıyyəət məmur” toulıyyəət işlərinə baxan, yəni mütəvəlli mənasını ifadə edir.

Mütəvəllilik vəzifəsi zamanın şahının əlində toplanmış vəqflər ovqafe təfvizi, bu vəzifənin ayrı-ayrı şəxslərin əlində olan vəqflər isə ovqafe şəri adlanırdı. [19, s.44]

Səfəvilər dövrünü hakim feodal sinfini tədqiq edən O.Ə.Əfəndiyev feodal zümərəsinə beş əsas qola bölündüyünü: “1) şah və hakim sülalənin üzvləri; 2) yarımköçəri qızılbaş tayfalarının hərbi əyanları; 3) ali şiə ruhaniləri; 4) mülki bürokratiyanın yuxarı təbəqəsi; 5) oturaq əyanlar” [21, s.208] qeyd edirdi.

Şərqi ölkələrində Xilafət dövründən etibarən formalaşmağa başlayan, Səlcuq imperiyası dövründə bir qədər də təkmilləşən, XIII-XIV əsrlərdə isə qəti olaraq təşəkkül tapan vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi cüzi dəyişikliklərlə demək olar ki, XIX əsrə qədər qorunub saxlanmışdır. Tarixi ədəbiyyatlarda 30-dan yuxarı, bəzi hallarda isə 40-dan çox adı keçən vergi və mükəlləfiyyətlərin əksəriyyətinə XV-XVIII əsr qaynaqlarında rast gəlmək mümkündür. Sultan Yaqubun 1488-ci ildə Mənsuriyyə mədrəsəsinin müdiri Sədrəddin Məhəmmədə verdiyi fərmanda, mədrəsənin vəqf yerlərində yaşayan rəiyyətin verəcəyi və icra edəcəyi 27 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı qeyd olunmuşdu. Ağqoyunlu Qasımın 1498-ci ildə soyurqal haqqında verdiyi fərmanda isə 31 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı çəkilmişdir. [14, s.263-264; 18, 86] Bu vergi və mükəlləfiyyətlərin demək olar ki, Səfəvilər dövründə də qalmasını Şah I İsmayılın 1502-ci ildə Dizmar mahalında yaşayan bir

neçə nəfər seyidin vergilərdən azad edilməsi haqqındakı fərmanəsdədir. [22, s.99-100] Fərmanda 32 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı çəkilmişdir. Müxtəlif rəsmi-sənəd və mənbələrə əsasən XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda vergi və mükəlləfiyyətlərə dair 35 termindən ibarət siyahı müəyyənləşdirmək mümkündür. [23, s.35] Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, 35 növdən ibarət vergi və mükəlləfiyyətlərin hamısı heç də əhalinin bütün təbəqələrindən alınmırdı. Peşə və fəaliyyət növlərindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olaraq, ayrı-ayrı təbəqələrdən müxtəlif vergilər alınır. Belə ki, əkinçiliklə, heyvandarlıqla, ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan təbəqələr biri digərindən fərqli vergi ödəyicisi idi. Digər tərəfdən, vergi və mükəlləfiyyətlər özləri də qanuni və qeyri-qanuni olmaqla iki hissədən ibarət olurdu. İ.P.Petruşevski, V.F.Minorskinin, A.Lembtonun tədqiqatlarına istinad edən O.Əfəndiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “əvvəlki dövrlərdən məlum olan istilahlarla yanaşı, XVI əsrdə bir sıra yeni vergi və mükəlləfiyyətlər meydana gəlmiş, bəziləri isə istifadədən çıxmışdır”. [21, s.219]

Vergi və mükəlləfiyyətlərin bir qismi natura, bir qismi pulla, bir qismi isə işləyib ödəmə şəklində yerinə yetirilirdi. Alınan vergilər bir qayda olaraq maliyyə idarələrində vergi dəftərlərinə yazılır, bir çox mükəlləfiyyətlərin isə vergi sənədlərində qeydiyyatı aparılmırdı. Əsas vergilərdən biri olan malcəhət (xərac) torpağın münbitliyinə və yaxud yığılan məhsulun həcminə görə alınır. Araşdırmalar göstərir ki, malcəhət vergisinin həcmi ümumi məhsulun 1/3-1/6-i miqdarında dəyişilmişdir. [14, s.266-267] Vaxtaşırı toplanılmayan, fəvqəladə hallarda alınan ağır vergilərdən biri ixracat adlanırdı. Bu vergidən ordunun saxlanması, fəvqəladə tədbirlərin həyata keçirilməsi, yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları və qasidlərin xərclərinin ödənilməsi məqsədilə istifadə olunurdu. [14, s.272-273] Qoşunu ərzaqla, minik heyvanlarını yemlə təchizatını ödəmək üçün rəiyyətdən alınan vergi ələfə və ülufə (sinonim at arpası) adlanırdı. [14, s.273-274] Xarici səfirlər, elçiliklərin, yüksək rütbəli dövlət qulluqçularının xərclərinin ödənilməsi üçün əhali üzərinə qoyulan ağır mükəlləfiyyətlərdən biri qonalqa (kənəlgə) və ya təyin idi. [14, s.274] Rəhbər işçiləri və qasidlərin təminatı üçün alınan, yaxud onlara bir məntəqədən digərinə getmək üçün minik və yük heyvanlarının verilməsi ulaq istilahi adı altında bəlli idi. Təqribən oxşar mahiyyət daşıyan istilah ulam şəklində də xatırlanmışdır. [14, s.275-276] Səfəvi dövrü qaynaqlarında əksini tapmış bigar və şikar istilahi təqribən oxşar mahiyyət daşımış, rəiyyətin məcburi qaydada hakimlər və mülkədarlar üçün haqqı ödənilməyən işlər görməsi mükəlləfiyyəti olmuşdur [14, s.276, 278]

Ərəb dilində hadisə anlamını verən əvarizat rəiyyətin müstəsna hallarda hökumət məmurları və ya mülkədarlar üçün işləmək mükəlləfiyyəti, habelə onlara pul vermələri mənasını daşımışdır. Hərbi hissələr üçün əhalidən toplanılan ərzaq məhsulları sursat vergisi adı ilə bəlli olmuşdur. [14, s.276, 278]

Hörmət, təbrik və ya müxtəlif bayramlar münasibəti ilə şahların, sərkərdələrin, ali rütbəli məmurların nəfinə toplanılan vergilər savəri və ya peşkəş adlanırdı. Ayrı-ayrı məmurların saxlanması üçün əhalidən rəsmi vüzarə, rəsmi kələntəri, rəsmi daruqə və s. kimi vergilər də toplanılırdı.

İmperatorluğun qeyri-müsəlman əhalisindən cizyə vergisi alınır. Dövrün qaynaqlarında cizyə vergisinin konkret miqdarı müxtəlif dövrlərdə fərqli olduğundan onun dəqiq həcmi birmənalı söyləmək də mümkün deyildi. [14, s.283].

Ticarət yollarının qorunması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə ticarət karvanlarından rahdarların xeyrinə toplanılan vergilər rahdari adlanırdı. Bu vergi adətən əsas keçid məntəqələrində, gömrükxanalarda yük heyvanlarının növünə görə alınır. Qeyd edilən vergi-mükəlləfiyyətlərlə yanaşı, Səfəvi dövrü qaynaqlarında dəhyek, dəstəndaz, yurtanə, çuvallıq, dəzgahbaşı, cüftbaşı, şeltaqat, tərh, vücuhat, novruzi, eydi və s. kimi onlarla istilahlara rast gəlinir. Bunların bir hissəsi qeyri-qanuni olaraq məmurlar tərəfindən əhali üzərinə qoyulurdu. Məhz bunun nəticəsidir ki, XVI-XVII əsrlərdə tez-tez sosial narazılıq fonunda çıxışlar baş verir və bunların qarşısını almaq, ağır istismarı yüngülləşdirmək üçün Səfəvi hökmdarları zaman-zaman vergi borclarının ləğvi, müəyyən güzəştlər kimi tədbirlərə əl atırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедова Н.В. Официальная Французская историография об этнической принадлежности Сефевидов // Сумгаитский государственный университет. Научные известия. Серия: социальные и гуманитарные науки. Сумгаит: СГУ, – 2019. – Т. 15. – № 4. – С. 40-45; <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167284&>
2. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 440 s.
3. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome: Əbuturab Nuri, İsfahan, h.1346, 719 s.
4. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Nüzhətül-qülub. Be kuşəşe Məhəmməd Dəbirsiaqi, Tehran, 1336, 245 s.
5. Övliya Çələbi. Səyahətnamə / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi, tarix elmləri doktoru, prof. Seyidağa Onullahi, Bakı, 1997, 88 s.
6. Məhəmməd Tahir Vəhid. Sərqoraşte. Şah Abbas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi, Tehran, 1384, 126 s.
7. Bastani Parizi. Siyasət və eqtesad əsrə Səfəvi . Tehran, 1348, 533 s.
8. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycanca gəlir. Bakı, 1977, 138 s.
9. Путешественники об Азербайджане.т.І. / Составил З.И. Ямпольский, Баку, 1961, 497 с.
10. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 1980, 119 s.
11. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Барсова, Москва, 1870, 1033 с.
12. Evliya Çelebi. Seyahetname. II cild, İstanbul, 1314, 466 s.
13. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Tehran, 1350, s.1-607; 606-1235
14. И.П.Петрушевский Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград, 1949, 379с.
15. Ləmbton A.K. Seyri dər tarixi İran bəd əz islam. Tərcome-ye Yaqub Ayənd, Tehran, 1381, 336 s.
16. Engelbert Kempfer. Dər dərbare Şahənşahə İran.Tərcome Keykavus Colhanddri, Tehran, 1350, 719 s.
17. Astrabadi. Tarix-i Solfani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, Tehran, 1358, 311 s.
18. İ.P.Petruşevski. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri: Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, с.І, Bakı, 1951, 49-108 s.
19. Musəvi S.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, 1967, 149 s.
20. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmara-yi Abbasi Farscadan tərcümənin ön sözü, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev, tarix elmləri namizədi Namiq Musalı, Bakı, 2009, 792 s.
21. O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007, 344 s.
22. T.M.Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977, 237 s.
23. Бахшалиев А.Б., Мамедов Р.Ю. Подати и повинности в государстве Сефевидов в работах русских авторов (XVI- XVII вв) // Сумгаитский государственный университет. Научные известия. Серия: социальные и гуманитарные науки. Сумгаит: СГУ, 2016, т.12, №1, с.34-38; https://www.sdu.edu.az/userfiles/file/scientific_publications/sp_13.pdf

РЕЗЮМЕ

**ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕФЕВИДСКОГО
ГОСУДАРСТВА В XVI-XVII СТОЛЕТИЯХ**

Байрамов З.Х., Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: *Тебриз, путешественник, фонд, шелк, сельское хозяйство*

В статье рассматриваются развитие социально-экономической жизни азербайджанского Сефевидского государства в XVI-XVII веках, причины, стимулирующие это развитие. Так, Шах Исмаил I и Шах Тахмасп I снизили налоги, некоторые отменили, а реформы Шаха Аббаса I оказали большое влияние на это развитие. Исследования показывают, что в XVI-XVII веках основными отраслями экономики государства были сельское хозяйство, торговля и ремесла. Азербайджан был одной из передовых стран своего времени на Востоке по уровню развития сельского хозяйства и роста урожайности, развитию животноводства. В этот период Азербайджан прославился и производством шелка. Приход к власти Сефевидов также не обошел стороной земельную собственность, систему налогов и повинностей.

SUMMARY

**SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE AZERBAIJANI SAFAVID STATE
IN THE XVI-XVII CENTURIES**

Bayramov Z.H., Bakhshaliyev A.B.

Key words: *Tabriz, traveler, foundation, silk, agriculture*

The article examines the development of the socio-economic life of the Azerbaijani Safavid state in the XVI-XVII centuries, the reasons that stimulate this development. Thus, Shah Ismail I and Shah Tahmasp I reduced taxes, some were abolished, and the reforms of Shah Abbas I had a great impact on this development. Research shows that in the XVI-XVII centuries, the main branches of the state's economy were agriculture, trade and crafts. Azerbaijan was one of the leading countries of its time in terms of the level of agricultural development and yield growth, in the development of animal husbandry. During this period, Azerbaijan became famous for the production of silk. The coming to power of the Safavids also did not bypass land ownership, the system of taxes and duties.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.07.2021
	Son variant	10.09.2021